

тор заузимао одређени став према Декларацији и у вријеме њезина објављивања.

Цијелим Будисављевићевим радом провејава занос човјека ствараоца историје. Он живо осјећа тај значајни период наше историје као дио себе самога и с колико је одушевљења улазио у акцију пред четрдесет година, толико је и сад тај занос у њему увијек присутан. Због тога је Будисављевићево излагање течно и лагано. Но, с истог разлога је умањена његова способност критичког прилажења збивањима и личностима. У његовој књизи се готово и не осјећају проблеми, спорови, разилажења и сукоби, и стиче се утисак, да је све текло некако праволинијски, неком жељезном логиком. Нигдје се не осјећа никакав погрешан потез, па у књизи не ћемо наћи мјеста, које би подсећало на самокритику једног Прибићевића, који каже у вези са припремањем акта уједињења: „Ја поштено признајем свој удео у овој кобној погрешци“ (Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, Београд 1953, II издање, стр. 30).

Будисављевићева књига представља нови прилог проучавању проблематике уједињења. Она има своју вриједност, успркос наведених примједба. Несумњиво бисмо имали веће задовољство, да смо од тог заслужног политичара и протагонисте југослаvensког јединства добили све оно, што нам је још једино он могао рећи.

Хрвоје Матковић

СПАСОЈЕ МЕДЕНИЦА — ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК ЦРНЕ ГОРЕ 1918—1941

(Графички завод — Титоград, 1959, стр. 185+6)

Студија Спасоја Меденице „Привредни развитак Црне Горе 1918—1941“ је друга већа студија из области привредне историје Црне Горе (прва је др Мирчете Ђуровића „Трговачки капитал у Црној Гори“).

Привредна историја Црне Горе је млада грана у нашој историској науци и уједно грана којој се не поклања довољно пажње. Услед тога је низ политичких и друштвених питања из историје Црне Горе остао непотпуно освијетљен. Зато се у нашој историској науци озбиљно поставља питање систематске обраде привредне прошлости, а ова студија С. Меденице претставља значајан корак у томе правцу.

Привреда Црне Горе прије Првог свјетског рата била је на врло ниском степену. Послије 1878 године, територијалним проширењем државе, почела се квалитативно мијењати привредна физиономија Црне Горе: трговина се брже развија, а од 1900 године почиње и развој банкарства. Но иако су све те форме привредног развитка биле на ниском нивоу, подручје Црне Горе ипак постепено захвата капиталистичка привреда која је у крајњој линији основна црта њеног поретка. Послије

1918 године Црна Гора у Југославији носи све карактеристике привредног развојка Југославије, са извјесним специфичностима. Меденица истиче да је идеја уједињења 1918 године била прогресивна за Црну Гору и са привредног гледишта. Иако је Црна Гора, у периоду између два рата, била неразвијена и аграрно заостала земља, њена привреда се потчињавала законима капиталистичке и робне производње у Југославији. Стварањем Југославије, после 1918 године Црна Гора је добила боље могућности за привредни развој, али, с друге стране, као неразвијена земља тешко је могла издржати конкуренцију јачих. Капацитет производње њених предузећа био је мали, производња је углавном била скупа и у већем дијелу примитивна. На то је утицао ниски степен развојка производних снага и тржишта, неразвијен саобраћај и конкуренција.

Црна Гора је у периоду између два рата, према подацима аутора, била најслабије насељена (на 1 км², по подацима из 1931 године, живјело је 26 становника). 79,3% њених становника живјело је у то вријеме од пољопривреде, шумарства и рибарства; од индустрије и занатства 6%, а од кредита и саобраћаја 4%. Натурална привреда је господарила, иако је робна производња обухватала приличан дио пољопривреде. На селу су, у већем дијелу, владале полуфеудалне форме експлоатације. Радно вријеме било је неограничено, а наднице ниске. Да би се помогло сељаку и да би се ублажила његова биједа, КПЈ је 1938 године формирала задругу „Самопомоћ“, која је увелико помогла сиромашном потрошачу и произвођачу. Црна Гора између два рата није имала јачих железничких артерија, а сан о Јадранској железници обично је био прича која је оживљавана уочи сваких избора, али се никад није остварила. Црна Гора је имала свега 71 километар железничке пруге, и то од Никшића до Билеће и од Бара до Вирпазара.

Према подацима аутора, 1931 године Црна Гора је имала 360.044 становника, од чега је 12.421 живио од јавне службе, слободних занимања и војске, 139.925 од пољопривреде, 8.937 од индустрије и заната, а 4.730 од трговине, кредита и саобраћаја. Док је у Југославији 76,6% становништва живјело од пољопривреде, у Црној Гори је тај проценат износио 79,3%.

Писац наводи и податке о неписмености становника, истичући да је у том погледу Црна Гора била на трећем мјесту (прије ње су биле Босна и Херцеговина и Македонија). У Југославији је било 55,4% писмених и 44,6% неписмених, а у Црној Гори 43,9% писмених и 56,1% неписмених.

Иако је главно занимање црногорског становништва била пољопривреда, пољопривредна производња је била на ниском степену. Највећи дио газдинстава имао је до два хектара земље (45,6%). Највише је гајен кукуруз, пшеница и јечам. Воћарство и индустрија су били на најнижем степену. Под индустријским

биљем било је 1,2% обрадивог земљишта, а под воћњацима 0,6%. Послије пољопривреде, сточарство је највише његовано (50%).

Ослободилачким ратовима послје 1878, а нарочито 1912 г., укинута су чивчиски односи. Сељак је постао слободан на својој земљи, али црногорско село у економском погледу није било хомогено. Пауперизација је ишла напореда са производњом. Послије 1918 године многи сељаци су узимали земљу у наполицу, што претставља један посебан вид експлоатације, а цијена земље је била врло висока због велике потражње а мале понуде. Писац истиче да у том периоду основу пољопривредног газдинства код ситног и средњег сељака чини домаћинство-породица. Односи у породици су економски. Домаћин породице је у неку руку и „послодавац“ породице (стр. 75).

Иако су ослободилачким ратовима чивчиски односи укинута законом, то није био и њихов стварни крај. Црногорска држава је задржала плаћање ренте агама и беговима у натуралном облику, што је кочило прелаз на новчану привреду. Црногорска влада је 1914 године донијела Закон о насељавању новоослобођених крајева, по коме је сва земља чија се својина не може доказати припала држави. На тај начин држава је задржала право пречекупње. Закон је одредио и максимум земље, за једну породицу (15—30 рала и 400 м² за подизање куће и окућницу). Први свјетски рат је прекинуо колонизацију црногорских сељака, па је она и послје 1918 године поново постала актуелна. Влада СХС је у фебруару 1919 донијела Одлуку о укидању феудалних односа, иако се ње касније није у потпуности придржавала. До те Одлуке дошло је на притисак револуционарног покрета у Југославији.

Сељак у Црној Гори није могао да живи од свог прихода, који је по становнику једва прелазео 1.000 динара. Зато је био упућен на банке и задуживање. То је ишло до те мјере да је влада 1932 године морала донијети Закон о заштити земљорадника, којим је проглашен мораторијум за сељачке дугове. Чест је био случај да се сељачка имовина у Црној Гори продаје у бесцјење за банчине дугове (према подацима Зетског гласника, 1932 године таквих је случајева било 233). Иако је у Црној Гори још од 1904 године постојало задруга које је требало да омогуће сељаку ношљивије кредитирање, његов положај се стално погоршавао. Ни између два рата задруге нијесу помогле сељаку, изузев сељачке „Самопомоћи“ од 1938—1941 године.

Шумарство је у многим крајевима Црне Горе било масовно занимање, али се оно заснивало углавном на пиланској индустрији. Пилане су се налазиле махом у сјеверним срезovima. Према попису из 1938 године, под шумама је у Црној Гори било 37% површине. Шуме су биле својина приватних лица, разних самоуправних тијела, племена, цркава, државе и акционарских друштава. Према анализи С. Меденице, највише је било сеоских шума (31,6%), затим приватних (26%), племенских и братственичких (16,7%), општинских (14,4%), па државних,

црквених и акционарских. По врло ниским цијенама шуме су продаване разним нашим и страним предузећима, а експлоатација радника је била врло груба.

Цијелу шесту главу своје студије писац је посветио саобраћајним приликама у Црној Гори, анализирајући неразвијеност колског и железничког саобраћаја. Посебно се осврнуо на поморски и језерски саобраћај, дајући детаљан преглед бродског промета и путника.

Расправљајући о индустрији и индустријском капиталу, писац је дао преглед индустријских предузећа од 1918—1941 године, истичући да је и данас мало старе црногорске индустрије углавном уништено у Првом свјетском рату, па је после 1918 године са индустријом требало наново почети. Међу важнија индустријска предузећа убраја модерну пилану у Рисну, браће Марића у Хану Гаранчића, пилану Треске у Рожају, парну пилану у Никшићу и неке ситније. Од осталих индустријских предузећа истиче уљару Марића у Бару, фабрику крљушти на Ријеци Црнојевића, солану у Улцињу, циглане у Кртолама и Тивту, фабрику сапуна у Котору и неколике електричне централе. „Капитал уложен у индустрију — каже писац — био је врло мали што је условило ниску производњу. Нарочито је била технички неопремљена дрвна индустрија“. Истиче да је Црна Гора у индустрији Југославије учествовала са мање од 1%, што значи да је њен удио био безначајан.

Једно поглавље ове књиге посвећено је страном капиталу у Црној Гори. Ту је истакнут италијански капитал од 1903 године који је држао монопол дувана и железницу Бар—Вирпазар од 1909 године. Дао је и неколико интересантних података за период између два рата о продаји црногорских шума енглеским капиталистима и бечкој фирми Зета АД. У анализи овог поглавља писац истиче: „Страни капитал привреду, обично, развија једнострано, јер врши улагање у оне индустријске гране које дају велике профите, а првенствено у гране које дају сировине“ (стр. 129).

И занатство се у Црној Гори споро развијало. Радно вријеме у занатским радњама није било регулисано, па се у понеким од њих (пекарским) радило по 14—18 сати. Према подацима Индустриско-занатске коморе у Подгорици за 1931 годину, број занатских радњи у Црној Гори, без Бијелог Поља, Пљеваља и Боке, износио је 778. Највише је било месарско-кобасичарских (105); па обућарских и папучарских (122), затим пекарских (87), столарских (59) итд.

С обзиром на то да није постојало јединствено привредно подручје у односу на остале покрајине Југославије, трговина и робна производња биле су на ниском степену и неуједначене. Увоз робе био је знатно већи од извоза, а туризам, који је имао одличне услове, био је врло слабо развијен.

Ни банкарство није било развијено. До 1941 године у Црној Гори радило је 13 банака. Писац даје и анализу њиховог пословања, па истиче да је Државна хипотекарна банка 1929 године издала 174 хипотекарна зајма на подлози варошких имања у Црној Гори у износу од 7,890.000 динара, а 491 на подлози пољопривредних имања у износу од 9,025.000 динара. Стање хипотекарних зајмова на крају 1929 године у црногорским варошима било је: на подлози варошких имања у износу од 49,978.000 а на подлози пољопривредних имања 30,454.000 динара.

Велика економска криза која је 1929—1933 захватила свјетску привреду није мимоишла ни Југославију, а у њој ни Црну Гору. У Црној Гори је у то вријеме престало да ради неколико индустријских предузећа, а остала су смањила производњу. Криза је обухватила и новчане заводе, од којих је највише погодила Српско-албанску банку, Црногорску банку и др. Криза је погоршала живот задужених сељака па су њихови дугови постали ненаплативи. Она је изазвала пад пољопривредних цијена и пораст индустријских, те је дошло до маказа цијена. Криза није поштеђела ни занате, а нарочито трговину. Тако је 1931 године затворено 40 трговинских радњи. У овом периоду престало је да ради и неколико бродарских предузећа у Боки Которској, која су вршила робни пренос. Криза је ипак највише погодила радничку класу, из чијих је редова било највише незапослених. Радничке наднице су знатно опале, а цијене производа порасле.

У посебној, завршној глави, аутор даје осврт на развитак и положај радничке класе, истичући да се она развијала упоредо са развитком капитализма. Највећи број радника у Црној Гори био је запослен у занатству и трговини. Према подацима Повјереништва радничке коморе у Подгорици, 1927 године било је запослено у трговини, занатству и угоститељству 2.040 радника и 946 шегрта. У свим привредним областима, према попису становништва у Црној Гори 1931 године, било је 9.706 радника, 4.839 надничара и слугу и 660 шегрта. Поред тога, у Црној Гори постојале су и кућне слуге, којих је према том попису било 1056 (стр. 175). Према подацима из 1939 године, у Црној Гори је било 1.386 упослених индустријских радника, од којих су 934 неквалификована, 183 квалификована, а остали су административно и техничко особље.

Иако је под утицајем радничког покрета држава била принуђена да 1919 године донесе Уредбу о осмочасовном радном времену, 1921 године Закон о социјалном осигурању, а 1922 године Закон о заштити радника, — послодавци и власти су изигравали ту тековину и над радничком класом спроводили грубу експлоатацију, против које су се они под руководством КПЈ борили штрајковима и другим формама борбе.

Проучавање привредне историје Црне Горе је врло отежано усљед помањања извора. Архивски материјали су углав-

ном уништени, подаци до којих се долази несистематски су и непотпуни, често и непровјерени, а литературе из те области има врло мало или скоро нимало. Отуда напор С. Меденице заслужује пуно признање. Његова студија обилује драгоценим подацима, скупљеним врло стрпљиво и студиозно распоређеним у дванаест глава, уз анализу по методу савремене науке. Она ће испунити једну озбиљну празнину у нашој историској науци и помоћи свима онима који се баве не само привредном већ и политичком историјом Црне Горе између два рата. Она такође обилује студиозним научним анализама, преко којих озбиљни научни радник неће прећи. Тим је ова књига успјела и издавач је добро учинио што је нашој читалачкој публици дао могућности да се преко ње упозна са привредним положајем Црне Горе у бившој Југославији.

Општу вриједност ове студије неће умањити ових неколико добронамјерних примједби:

У цитирању појединих података запажа се да писац не пази на хронологију. Он цитира 1931, па 1938, па 1919 и слично, што читаоцу ремети праћење процеса развитка одређене материје.

Када говори о писмености у Црној Гори, аутор не анализира статистичке податке, а то је потребно. Питање писмености у Црној Гори мора се подијелити у два дијела: писменост Црногораца, и писменост Шиптара који су чинили гро неписмених. То нема намјеру да прикаже Црногорце више писменим него што су, али је познато да су поједини срезови у којима становништво није хомогено црногорско предњачили у неписмености. Писац је навео да у срезу бјелопољском има 72,3%, у беранском 69,1%, у пљеваљском 68,3% итд. неписмених, али би било много прегледније да је казано колики дио ових процената чине Црногорци а колики други. Ми вјерујемо да до тих података писац није могао доћи, али, било је потребно направити једну ограду.

У поглављу о аграрним односима такође би се могле дати неколике примједбе. Писац истиче да су цијене земље у Црној Гори биле веома високе (стр. 74) због велике потражње а мале понуде. Чињеница је да је било крајева у којима су ове цијене биле врло високе, али то није било правило. Такође је било крајева у којима је цијена земље била до несхватљивости ниска. Писцу ових редака је познато да су поједини предузимачи (као фирма Талчар) уочи Другог свјетског рата откупљивали у Улцињском Пољу комплексе земље која је после 1880 године давана црногорским ратницима, али већином није обрађивана, по десетак динара по ралу. Ово је долазило отуда што су ње власници плашили да им се не наметне порез на земљу коју годинама држе а не користе.

Констатујући да код ситног и средњег сељака основу пољопривредног газдинства чини домаћинство-породица, писац

истиче да је домаћин породице у неку руку и „послодавац“ породице. (Стр. 75.) Међутим, црногорска кућа, односно кућна заједница, колективно је тијело у којем је старјешина, односно домаћин куће, изабрано лице које руководи пословима куће и претставља кућу код осталих правних и других лица. Познато је из историје права у Црној Гори да у кући постоји и кућни савјет који је могао смијенити домаћина, односно старјешину куће, ако он није добро радио, и изабрати другог, макар и млађег, за руковођење кућом. Таквих примјера у пракси Великог суда било је.

Расправљајући о сељачким дуговима, писац се углавном задржао на дуговима земљорадника. Међутим, исто тако су интересантни и дугови службеника. Познато је да црногорско село није било, што писац на једном мјесту и каже, хомогено. Ако уђемо у анализу структуре становништва на селу, наићи ћемо на врло интересантне податке за социолога. Дobar дио сељака, недошколованих из материјалних разлога, који се није могао издржавати од свога имања, тражио је службу у државном апарату или у индустрији. Тако је већина радника Поморског арсенала у Тивту била са села, а упослење у Арсеналу им је допуњавало минимум прихода за egzистенцију у току године. Извјестан дио осиромашених сељака спуштао се у град, задржавајући ипак један дио земље на селу, а у граду је радио у производњи или некој државној служби. Дobar дио таквих службеника, услед ниских плата и скока цијена производа, тражио је кредите, задуживао се и грцао у дуговима. Једна анализа дугова у Црној Гори на селу и у граду, посматрана са овог гледишта, недостаје у овој студији.

Меденица је дао детаљан преглед развитка поморског и језерског саобраћаја. Изгледа да је ту имао највише података. Ипак, поморски саобраћај између два рата није много карактеристичан за економску физиономију ондашње Црне Горе. Било би интересантно да је Меденица покушао да објасни настојање италијанског Барског друштва после 1918 године да и даље задржи концесију на Скадарском Језеру, у чему га је спријечило Бродарско АД Бока, које се 1935 године претворило у Зетску пловидбу. Биле би интересантне и државне привилегије које је Зетска пловидба у периоду између два рата имала.

Расправљајући о страном капиталу, писац није улазио у дубље анализе инфилтрације страног капитала у Црну Гору. Није увијек страни капитал пласиран у индустрију која ће му обезбједити велике профите и гдје има довољно сировина. Најбољи примјер за то пружа италијанска фирма Барско друштво, које је и прије Првог свјетског рата имало пловидбу на Језеру и железницу Вирпазар—Бар, и од 1918—1944 године само експлоатацију барске луке и железницу Бар—Вир. Ово Друштво од 1918—1941 године никада није пословало са добитком, већ је увијек по неколико милиона било у губитку, а ипак

је одржавало саобраћај. То значи да је оно имало и политички карактер, што се нарочито показало у вријеме Итало-абисинског рата када је на барском пристаништу у част уласка италијанских трупа у Адис-Абебу подигнут спомен-свјетионик и у вријеме Итало-грчког рата, када је преко барске луке камуфлирано превозило ратни материјал против Грчке.

У глави о разитку и положају радничке класе у Црној Гори избјегли бисмо терминологију као што је „кућна служинчад“ (стр. 175). У предратним позитивним законима кућни помоћници и помоћнице су називани „служинчад“, иако тај термин у народу није постојао. Тај термин је понижавајући и он се могао као такав цитирати или ставити у заграде.

У приказу развитка радничке класе требало се више задржати на њеном поријеклу које у Црној Гори, углавном, потиче из осиромашених сељачких редова који су ипак имали по извјестан минимум окућнице, и на занатлије који су се раслојавали у сиромашне раднике и мале газдице са ситносопственичком психологијом.

Било би пожељно да ова студија има на крају и регистар имена и појмова, као и хронолошки преглед у бројкама и годинама појединих привредних грана.

Но, у сваком случају, ова књига је значајан допринос нашој историографији.

Др Нико С. Мартиновић

Др ФЕРДО ЧУЛИНОВИЋ — СЛОМ СТАРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Школска књига — Загреб, 1958, стр. 366)

Између места које слом старе државе заузима у нашој недавној прошлости и његове обраде у савременој историској литератури постоји прилична несразмера, мада нас од тих догађаја, који су оставили дубоке трагове и изазвали значајне последице, дели више од осамнаест година. Поред неколико парцијалних радова и евоцирајућих одломака учесника, успутних осврта и краћих војно-операцијских прегледа у шире концептираним делима (Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, ВИИ и друга), те једне необјављене дисертације (Владимир Дедијер, Одредбе о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе), која у основи претставља рад из области међународног јавног права, — наша историографија није могла да наведе ни једно целовитије дело које обрађује априлски слом до појаве књиге коју приказујемо. Та чињеница, међутим, карактеристична и за обраду других питања која су непосредно претходила или следила априлском рату, донекле је и разумљива, ако се узме у обзир незнатна временска удаљеност од догађаја, последњих година већ превазиђена, која није омогућавала да се ублаже или неутралишу емотивне наслале у све-